

Heidl György

Korai apokalipszisek és az Apokalipszis kora-keresztény recepciója

Másfél évtizede működik egy sikeres finn rock-zenekar, amely elsősorban egyéni hangszer-összeállításáról vált híressé. Az *Apocalyptic*a nevű csapatban általában három vagy négy csellista olykor dob kísérettel játszik *heavy metal* (!) zenét. A szokatlan hangszerelés sokak számára – mai szóhasználattal élve – már önmagában is „apokaliptikus”-nak tűnhet. Ámde mit is értünk *apocalyptic*a elnevezésen, s tudjuk-e, mit jelent az *apokalipszisz*? Mint minden fontos fogalomnak, az apokaliptikának és apokalipszisnek is történetileg változott a jelentése, s ezért szinte lehetetlen egységes, mindenki által elfogadható, időtálló meghatározásokat adni. Ma a közbeszédben valamiképpen a világ végső állapotával, a történelmi végidővel kapcsolatos eseményeket mondjuk apokaliptikusnak, mégpedig egyfajta kaotikus, drámai, a jó és rossz harcát és végső összeesését idéző, s ezért hátborzongató jelentésárnyalattal. A fogalomkör történetének kezdeti és korai időszakaiban az apokalipszisnek ettől eltérő, jóval pontosabb jelentése volt. Az apokalipszis elsősorban irodalmi művek egy sajátos csoportját jelentette, míg az apokaliptika olyan gyűjtőfogalom, amelyet e művek kutatói használnak az apokalipszisek jellemző szimbólumrendszerének, képi világának, motívumainak és eszmeiségének jelölésére. A jelen tanulmányban röviden áttekintjük a műfajjal kapcsolatos alapkérdéseket, kitérünk az előzményekre, és vázoljuk a legfontosabb szöveg, a *János apokalipszise* korai értelmezés-történetét.

Műfaji sajátosságok

A görög *apokaliptein* ige szó szerinti jelentése: le-fátyolozni, le-leplezni, azaz felfedni, kinyilvánítani, kinyilatkoztatni valamit, s innen az *apokalipszisz* felfedést, kinyilatkoztatást jelent. Irodalmi szövegek műfaji megjelöléseként legkésőbb a Kr. u. I. században már bizonyosan használták, hiszen az újszövetségi szövegkorpusz utolsó darabjaként hagyományozott *János apokalipszisének* kezdő szavai: „Jézus Krisztus kinyilatkoztatása” (*Apokalipszisz Iészou Khrisztou*), amelyet Isten adott neki, hogy szolgálóinak megmutassa mindazt, aminek csakhamar meg kell történnie”, egyszerre utalnak a kinyilatkoztatás tartalmára és formájára, a tanításra és magára a könyvre, amelyet János angyali közvetítéssel leírt. A folytatásban ugyanis ezt olvassuk: „Elküldte angyalát és kijelentette szolgálójának, Jánosnak, aki tanúságot tett Isten ígéjéről, és Jézus Krisztus tanúbizonyosságáról, mindarról, amit látott. Boldog az, aki olvassa és aki hallja ennek a jövendölésnek az ígét, és megtartja mindazt, ami abban meg van írva, mert az idő közel van” (Jel 1,1-3)

János apokalipszise, amelyet magyarul mind a katolikus, mind a protestáns fordítási hagyomány *jelenéseknek* nevez, az apokaliptikus irodalom legnagyobb hatású munkája. Számos forrásból táplálkozik, de közvetlen műfaji előzményeit a judaizmus apokaliptikus szövegeiben találjuk. Utóélete a kereszténység elterjedésének és kultúra-teremtő, alakító szerepének köszönhetően felmérhetetlenül gazdag: hatása megszámlálhatatlan irodalmi, képzőművészeti és zenei alkotásra kiterjed.

A *János apokalipszisz*ből fentebb idézett néhány mondatban az apokalipszisek több lényegi ismertetőjegyét megtaláljuk: 1) túlvilági, isteni dolgokra vonatkozó kinyilatkoztatás 2) látomás formájában, amelyet 3) nem evilági lény közvetít (angyal) egy kiválasztottn keresztül az emberek számára; 4) s amelyet szövegben rögzítettek, hogy 5) segítségével az olvasó felkészülhessen a végidőre. Az apokalipszis tehát szoros kapcsolatban áll a

proféciával, hiszen olyan prófétai igék (*logoi tész prophéteiasz*, vö. Jel 1,3) gyűjteménye, amelyek jövőre vonatkozó eseményekre vonatkoznak. Ugyanakkor a szokásos profetikai kinyilatkoztatásoktól eltérően az apokalipszis látomásai egy sajátos, döntő jelentőségű jövőre: a világ és az egyén jövőjére vonatkoznak, amíg a próféták – általában hallás, ritkábban látás általi – kinyilatkoztatásban részesülve nem csupán eljövendő dolgokról beszélnek, hanem értelmezik a múltat, erkölcsi tanításokat adnak és Isten parancsait, tanácsait, figyelmeztetéseit tolmácsolják a közösség felé. Az apokaliptikus jövő mindazonáltal nagyon közeli, olyannyira, hogy kivétel nélkül mindenkit érint, sőt valójában nem is kronologikus értelemben vett jövőről van szó, hanem eszkatológikusról. Az „idő közel van” kifejezésben (Jel 1,3) ugyanis nem a „*khronosz*” szó szerepel, amely a közönséges, hétköznapi időfogalom volna, egyfajta szukcesszív időbeni előrehaladás értelmében, hanem a „*kairosz*” közeledik. János szerint, márpedig a „*kairosz*” a megfelelő alkalmat jelenti, azt a pillanatot, amelyben döntésünk következményei visszafordíthatatlanok, sorsunk megmásíthatatlanul eldőlt, s amely, ha elmúlt, nem tehetünk semmit a megismétlődéséért. Ez a „*kairosz*” az egyes ember számára végső soron halálának *kairosza*. Az apokaliptikus jövő tehát nem annyira a világ majdani állapotát, mint inkább az egyes ember túlvilági sorsát jelenti: az apokalipszis a még *itt* élő ember számára nyújt alapvető fontosságú beavatást arról, ami *ott*, azaz az isteni, természetfölötti létrendben van. Eredetét tekintve tehát az apokalipszisek jóval közelebb állnak ahhoz, amit Nyugaton a XVII. századtól kezdve misztikának neveznek, mint a világvégével kapcsolatos történeti spekulációkhoz. Az apokalipszisben a természetfölötti, a transzcendens világ lesz jelenvalóvá a földi, testben élő ember számára, s éppen ezért az apokaliptikus leírásoknak nem csupán az időfogalma metaforikus, hanem tér-ábrázolása is jelképes, például a beavatott gyakran három vagy hét égi szférán halad át, majd megérkezik egy csodálatos, fényes helyre, palotába vagy templomba, ahol egy trónon ülő alakot lát.

Az eredet kérdése és a korai zsidó apokalipszisek

A kutatástörténet egyes szakaszaiban a szakírók eltérő módon vélekedtek az apokaliptika eredetéről, annak függvényében, hogy éppenséggel mit értettek e fogalmon. A XX. században számos nagy erudícióval megírt munkában soroltak apokaliptika címszó alá minden olyan szöveget, amelyben megjelent a lélek túlvilági utazásának gondolata, leírása, márpedig ilyesmit szép számmal találunk perzsa, görög, római, egyiptomi, stb. forrásokban. Egyéb kutatási területeken is megfigyelhető, hogy a *Quellenforschung*, a forráskutatás a kezdeti óvatos tapogatózások után egyre bátrabban, és mind bőségesebb forrásanyaggal és apparátussal felszerelve von be a vizsgálatba bármit, amiben közvetlen tárgyával a legkisebb rokonságot véli felfedezni. Amennyiben igyekszünk szem előtt tartani az apokalipszisek főntebb megadott öt jellemzőjét, akkor mind az újszövetségi kanonikus János apokalipszis, mind az apokrif apokalipszisek elsődleges forrását a zsidó kinyilatkoztatás-irodalomban találjuk meg, jóllehet nem zárjuk ki egyéb hatások érvényesülését sem.

A babiloni fogságból visszatért zsidóság újjáépítette és Kr. e. 515-ben felavatta a II. Nabukodonozor által lerombolt templomot, amely azután a kultusz központja volt egészen Kr. u. 70-ig, amikor Titus Flavius Vespasianus katonái, miután pogány áldozatbemutatással megszenteltelítették, a földig rombolták azt. Ezt az időszakot nevezzük a második templom korszakának. A korszak egyik jellemzője, hogy fokozatosan egyre több, egymással olykor vetélkedő vallási-kegyességi irányzat terjedt el a zsidóságon belül. E vallási irányzatokban pedig minden korábbinál fontosabb szerepet játszottak az írott szövegek, az írott Törvény, mint amely az ősök hagyományának közvetítője. Ugyanakkor a hellenizmus időszakában számos külső szellemi hatás érte a Palesztinában, s elsősorban az Alexandriában élő zsidó közösségeket. Arisztobulosz (Kr. e. II. sz.) és Philón (Kr. u. I. sz.) példája jól

mutatja, hogy különösen az alexandriai zsidóság került a görög filozófiai szövegmagyarázati gyakorlat hatása alá. Philón a Szentírás-magyarázatban hellén filozófiai mintákat követve kereste a rejtett jelentést, amely összhangban volt fontos platonikus tanításokkal. Különleges jelentősége van tehát annak, hogy míg eleinte az Istennel való találkozás egyértelmű helye a Szövetség Sátra illetve a Templom volt (Kiv 29, 42-44, vö. Szám 7,89,), addig a fogság utáni korszak szellemi irányzataiban egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a szent szövegek, amelyek egyrészt meghatározták és szabályozták a vallás gyakorlatait, a rituálét, másrészt a hívek számára a szószerinti mögött mélyebb jelentést hordoztak, amelynek ismerete az egyéni üdvösség szempontjából elengedhetetlen. Megfelelő exegézis segítségével tehát el lehetett jutni a rejtett jelentés megragadására, voltaképpen az isteni misztérium megpillantására. Exegézis és spirituális tapasztalat így módon szoros frigyre lépett, hiszen a szent szöveg a természetfeletti megtapasztalásának, megjelenésének kitüntetett eszközévé vált.

A Kr. e. II. századtól a Kr. u. I századig tartó időszakban ősi, tekintélyes próféták neve alatt (Mózes, Hénok, Ezdrás, Izajás, Báruk, Dániel, stb.) megjelentek olyan szövegek, amelyek határozottan igényt tartottak inspiráltságuk elismerésére, s amelyek részletes eszkatológiai leírásokat, apokaliptikus látomásokat tartalmaztak. Dániel könyve, amelynek látomásos fejezetei (különösen 7-12) párhuzamba állíthatók mind a héber Szentírás egyéb apokaliptikus szakaszaival (Iz 24-27, Zak 9,14), mind a későbbi, újszövetségi apokaliptikus leírásokkal (vö. Mk 24 és Jelenések könyve), a kanonikus szövegkorpusz része lett, és így az apokaliptika szempontjából a legjelentősebb ószövetségi szövegnek tekinthető. Dániel könyvének korábbi apokaliptikus írásmű Hénok könyvének néhány a Kr. e. III. századra datálható héber és arám nyelvű részlete, amelyeket a Holt-tengeri tekercsek között találtak meg. Úgy tűnik, a szóban forgó apokaliptikus munkák szerzőit nem a templomi papság, hanem a művelt tudósok és írásmagyarázók soraiban kell keresni. A korai zsidó apokalipszisek, mint pl. Dániel könyve vagy az alexandriai eredetű Sibylla jóslatok, tartalmazznak ugyan történelmi jövendöléseket (ti. a szerzők önmagukat a távoli múltba helyezve közelmúltbeli eseményeket „megjövendölnek”), de e szövegek nagy részében valójában nem a végidőre vonatkozó próféciáknak, hanem a túlvilág-leírásoknak, látomásoknak, elragadtatásoknak, felemelkedéseknek, esetleg „fentről” közvetített kinyilatkoztatásoknak van elsődleges szerepük, és ezért nem a történelem-teológia, hanem a korai zsidó és keresztény misztika elsőrendű forrásai. Ezen apokaliptikus misztikát olykor két olyan irányzatra szokás tagolni, amelyek mélyen meghatározták a későbbi, középkori zsidó misztikát is. Egyes írárok szerzői Ezekiel látomása nyomán szívesen használják azt a képet, amely szerint az elragadtatott próféta egy kerek, kocsiszerű trónon ülő Istent lát. Ezt az irányzatot e kocsiról Merkaba-misztikának nevezik.

„Ez volt a látomásom: Íme, forgószél jött észak felől és nagy felhő, lobogó tűz és körülötte fényesség, és belőle, tudniillik a tűz belsejéből, olyasvalami tűnt elő, mint a fénylő érc. Abban pedig olyasmi volt, mint négy élőlény. Alakjuk ilyen volt: emberhez hasonlítottak; négy arca volt mindegyiknek és négy szárnya mindegyiknek. ... Arcuk emberi archoz hasonlított, jobbfelől pedig mind a négyüknek oroszlánarca volt, balfelől mind a négyüknek bikaarca volt, és ezenkívül mind a négyüknek sasarca volt ... Amikor pedig az élőlényeket szemléltem, a földön az élőlények mellett négy oldalt egy-egy kerék látszott. A kerek és a szerkezetük olyannak látszott, mint a tarziskó ragyogása; mind a négynek hasonló alakja volt: olyannak látszottak és a formájuk olyan volt, mintha kerék volna a kerék belsejében. Mind a négy oldaluk irányában mehettek, amikor mentek, így nem kellett megfordulniuk, amikor jártak” (Ez 1,4-17)

A zsidó apokalipszisek egy másik jellegzetes képe a *Hekhalot*, azaz a túlvilági palota, ill. templom látomása, amelynek forrása Izajás leírása:

„Abban az esztendőben, amikor meghalt Uzija király, láttam az Urat, amint magas és kiemelkedő trónuson ült, és ruhájának uszálya betöltötte a templomot. Szeráfok álltak mellette; hat-hat szárnya volt mindegyiknek: kettővel befödtek arcukat, kettővel befödtek lábukat, és kettővel repültek. Az egyik így kiáltott a másinak: Szent, szent, szent a Seregek Ura, betölti az egész földet dicsősége! (Iz 6,1-4)

János apokalipszise és az első kommentárok

Nem csupán a korai zsidó apokalipszisekben jelennek meg a prófétai látomások képei, pl. HénoK látomásában az égben, lángoló, kristálykőből épült palotában ragyogó trónon ül hófehér ruhában a Magasságos. (14.9 kk.) csakúgy, mint Dánielnél az Ösöreg (7,9-10), hanem egyértelműen befolyásolták a Jelenések könyvének keresztény szerzőjét is a mennyei Jeruzsálem, a trónon ülő bárány, és a tiszteletére bemutatott liturgia leírásában (vö. Jel 4-5 és *passim*). Ez a sokat vitatott, óriási jelentőségű könyv az újszövetségi Szentírás legkésőbb kanonizált darabja. A mű kézirati hagyományozása eltér a többi újszövetségi szöveg-tradíciótól, ami azt sejteti, hogy az első keresztény közösségek tagjai számára nehézségeket jelentett szövegének értelmezése. Sajátos helyét mutatja továbbá, hogy mindössze egyetlen teljes korai, vagyis a Jeromos-féle Vulgata-fordítást megelőzően készített latin változatát ismerjük. A Muratori-töredékben, vagyis az újszövetségi könyvek kánonját felsoroló legelső (II. század második fele) ismert dokumentumban János jelenéseinek könyve a lista végén szerepel. Kanonikus tekintélyét ritkábban, jelentését és jelentőségét azonban annál gyakrabban övezte vita a benne leírt eszkatologikus látomások és történelmi utalások miatt. A szöveg az eszkatologikus leírások mellett, illetve azokkal szoros összefüggésben tele van liturgikus utalásokkal és a keresztény szentségi beavatás (keresztség, eukharisztia) rítusait, cselekményeit és imádságait idéző képekkel, ámbár az utalások pontos jelentésének meghatározása rendkívül nehéz, és mindmáig vitatott. Az biztonsággal kijelenthető, hogy a szöveg értelmezéseinek fő irányvonalát kezdettől fogva a személyes üdvözülésre vonatkozó tanítások, és nem a történelmi végidőkkel kapcsolatos találgatások alkotják.

A nagy írásmagyarázóknak, Órigenésznek (185 körül - 254) és kortársának Hippolitósnak a könyvhöz fűzött kommentárjaiból csak töredékeket ismerünk, és Alexandriai Dionüsziosz (megh. 265) vonatkozó munkája is elveszett. Kaiszareiai Euszebiosz (263 körül - 339) azonban hosszabban idézi Dionüsziosz püspök véleményét János jelenéseiről, s ezzel bepillantást enged a könyvet övező korai értelmezési vitákba (vö. *Egyháztörténet* 7.25). Eszerint többen elvetették János jelenéseit, kétségbe vonva az apostoli szerzőséget; s mind címét, mind tartalmát érthetetlennek tartották. Eretnek gondolatokat véltek felfedezni benne, elsősorban azért, mert Krisztus eljövendő országát földi királyságként írja le. Ehhez hozzá tehetjük, hogy a korai egyházban nagyon népszerű volt az a későbbi évszázadokban is gyakran megjelenő ún. millenarista (görögösen: khiliaszta) elgondolás, amely a Jelenések 20. fejezetének szó szerinti jelentésére hivatkozva tanítja: az utolsó ítéletet, és a jó és rossz végső összecsapását megelőzően Krisztus ezer esztendőn át békében fog uralkodni a földön. Alexandriai Dionüsziosz szerint azonban ez a szöveg félreértése, maga a könyv hiteles, ráadásul népszerű a hívek között, noha elismeri, hogy igen nehéz értelmezni. Stílusa alapján bizonyosan nem az apostoltól származik, hanem egy másik János nevű, ihletett, szent ember a szerzője, és minden egyes szakaszban a szószerintnél mélyebb, titkosabb jelentést kell keresni.

Az ókeresztény korszak jelentős teológusai és exegetái nem alakítottak ki egységes álláspontot e mélyebb jelentés mibenlétét illetően. Tertullianus (160 körül - 220 után) és Cyprianus (200 körül - 258) viszonylag gyakran idézi János jelenéseit krisztológiai érvelések során és a vértanúsággal kapcsolatos erkölcsi tanítások, buzdítások megerősítésére. A patrisztikus korból egyedül Poetovioi Victorinus (III. sz.) kommentárja ismert, amely fennmaradását és népszerűségét leginkább annak köszönheti, hogy Szent Jeromos a IV. század végén „javított kiadásban” elküldte a szöveget egy barátjának. Victorinus műve jelentősen befolyásolta a későbbi latin nyelvű munkákat egészen a középkori szerzők kommentárjaiig. A VI. században Arles-i Caesarius, Primasius, Apringius, a VIII században Autpert-i Ambrosius és Beatus felhasználták saját Apokalipszis-komentárjuk megszerkesztéséhez.

A poetovioi püspök János jelenéseit az egész Szentírás összefoglalásának tekinti, amelyben Krisztus kinyilatkoztatja mindazt, ami az ószövetségi könyvekben csak előképszerűen, rejtve volt jelen. Az apokalipszis tehát nem egyszerűen a jövő megmutatása, hanem a Szentírás rejtett jelentésének és így a krisztusi üdvtörténetnek a kinyilvánítása. Nem a világ jövőjére vonatkozik, hanem az egyház jelenére. Amit Krisztus parancsa szerint János a hét egyház angyalainak (azaz püspökeinek) megír (vö. Jel 1,20-3,22), az az egyetemes Egyháznak szóló üzenet, azért, hogy aki a könyvet, és magát a Szentírást olvassa, tanításait megtartja, az üdvözülhessen: „A könyv azzal kezdődik, hogy boldogságot ígér annak, aki olvassa, hallgatja és megtartja, hogy aki elmélyül az olvasmányban, megtanulja, miként cselekedjen, és megtartsa a parancsolatokat.” (Victorinus *Kommentár* I.1. és); „A hét gyülekezettel történeteket tehát az egyetlen egyházra értsd!” (Uo. I.7.)

A IV. század utolsó évtizedében Tyconius írt nagy hatású Apokalipszis-kommentárt, amelyet azonban csak későbbi utalásokból, összefoglalásokból, valamint egy magyarországi kéziratban megőrzött 73 soros töredékből ismerünk. Tyconius az észak-afrikai szakadár, Donatus püspök neve után donatistának nevezett egyház tagja volt, s ennek a ténynek jelentősége van kommentárja szempontjából is. Először is tudjuk, hogy magyarázata kiterjedt a Jelenések könyve teljes szövegére. Másodsor, értelmezése allegorikus-típológikus volt, s ezzel sokak számára megközelíthetővé tette ezt a különlegesen nehéz, homályos, és számos kérdést felvető újszövetségi szöveget. Harmadsor, az allegorikus exegézis segítségével előszeretettel alkalmazta a Jelenések könyvének eszkatológikus leírásait saját kora, illetve a közelmúlt eseményeire. A budapesti töredékben például a hatodik pecsét feltöréséről (Jel 6,12) azt mondja, hogy a legutóbbi üldözésekre és az egyház megpróbáltatásaira vonatkozik. Egyházon Tyconius valójában a donatista közösséget, üldözésen pedig a donatisták által elszenvedett üldözéseket értette. A harmadik pecsét felnyitását (Jel 6,5), és „a pusztító gyalázat”-ot (vö. Mt 24,15 és Dán 9,27) kifejezetten az „afrikai egyházra” vonatkoztatta. Az Apokalipszis könyvének hét pecsétje szerinte hét olyan szabály, amely a Szentírás tanítását elfedi az avatatlanok szeme elől. A kérdésnek még a Jelenések-kommentár megírása előtt önálló művet szentelt (Szabályok könyve), amelynek bevezetőjében leszögezi: „Léteznek ugyanis bizonyos misztikus szabályok, amelyek hatalmukban tartják az egyetemes Törvény rejtekhelyeit, és egyesek számára láthatatlanná teszik az igazság kincseit.” Az Írás értelmezőjének tehát ismernie és alkalmaznia kell ezt a hét szabályt ahhoz, hogy eljusson a Szentírás mélyebb jelentésének megragadására. Szent Ágoston *A keresztény tanításról* c. munkájában sorra ismerteti, elemzi, és alkalmasint kritikusan helyreigazítja a Tyconius által kidolgozott szabályokat, és az Isten városáról c. munkájának történelem-teológiája mögött is felismerhető Tyconius hatása. Minthogy a középkorban a hatalmas ágostoni életműből ezeket a munkákat másolták, olvasták legtöbbször, a donatista szerző hermeneutikai elvei

közismertek lettek. Jelenések-kommentárjának tanításai elsősorban Hispániában és, Beda Venerabilis révén, az angolszász szerzetesi közösségekben találtak élénk visszhangra.

Összegzés

A fentiek összefoglalásaképpen fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a korai zsidó és keresztény apokaliptikának, valamint a legkorábbi apokalipsziseknek, ezeknek a sajátos irodalmi munkáknak az az elsődleges céljuk, hogy segítséget nyújtsanak a szövegek olvasóinak a felkészülésben az Istennel való találkozásra, és az üdvösség elnyerésére. Noha számos utalást, leírást, látomást tartalmaznak, amelyek a történelmi végidőkre, az eszkhatonra vonatkoznak, szerzőik és olvasóik valójában nem jövőbeni, hanem a jelenben megvalósuló, megvalósítandó eseménynek tekintették az egyes ember találkozását Istennel, Krisztussal. Ezért az apokalipszisek szorosan kapcsolódnak a zsidó és keresztény misztikához. A látomásban részesülő elragadtatása és beavatása a rejtett, isteni titkokba mintegy mintája annak, ahogyan az egyes ember, illetve egy közösség beavatást nyer a misztériumokba. A beavatás egyrészt a Szentírás megfelelő exegézise révén, másrészt liturgikus cselekmények, imák, szentségek által történik. Ez utóbbira számos utalást találhatunk János jelenéseinek könyvében is. E kanonikus Apokalipszis keresztény kommentátorai eleinte mintegy a Szentírás esszenciáját, és a Szentírás-magyarázat kulcsait vélték megtalálni a könyvben, a későbbi évszázadokban viszont megerősödött az az értelmezési hagyomány is, amely hajlamos volt közvetlen kapcsolatot teremteni történelmi események és apokaliptikus leírások között. Az apokaliptika ezért fontos szerepet játszott a középkori történelemteológiákban, valamint a heterodox spirituális/társadalmi mozgalmak eszmeiségében: olyannyira, hogy olykor az apokaliptikus vég eljövételének időpontját meghatározó kommentátornak örvendetes módon sikerült túlélnie az általa megjövendölt világvégét.

Irodalom

Forrásszövegek magyar nyelven

Apokrif iratok. Apokalipszisek. Telosz Kiadó, Bp., 1997.

Apokrif apokalipszisek. = *Apokrifek.* Ókeresztény írók 2. kötet. 38–255. o. Szent István Társulat, Bp., 1988.

Poetovioi Victorinus kommentárja a Jelenések könyvéhez. Ford. Kelemenné Kézi Zsuzsanna. *Katekhón* 10 (2006): 475-510. o.

Alexandriai Dionüsziosz a Jelenések könyvéről. = *Euszebiosz egyháztörténete.* 326–330. Ford. Baán István. Ókeresztény írók 4. kötet. Szent István Társulat, Bp., 1983.

Tyconius: *Szabályok könyve.* Ford. Czachesz István. Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp., 1997.

Ajánlott szakirodalom

1. János jelenéseinek átfogó, modern biblikus értelmezése:

Ugo Vanni, *Apocalisse: una assemblea liturgica interpreta la storia*, Editrice Queriniana, Brescia 1979.

2. Magyar nyelvű biblikus kommentár:

Perkins, Pheme. *A jelenések könyve. A collegeville-i biblia kommentár eredeti szövege magyar fordításban*, Korda Kiadó és Bencés Kiadó, Kecskemét-Pannonhalma, 1996.

3. Az apokrif apokalipszisekről:

Adamik Tamás, Utószó = *Apokrif iratok. Apokalipszisek*. Telosz Kiadó, Bp., 1997, 181-194.

4. A Merkavah misztikáról:

Gruenwald, Ithamar. *Apocalyptic and Merkavah Mysticism* Leiden: E.J. Brill, 1980.

5. A zsidó apokaliptika és a keresztény misztika kapcsolatáról:

McGinn, Bernard. *The Presence of God. A History of Western Christian Mysticism*. Vol. 1st.: *The Foundations of Mysticism: Origins to the Fifth Century*, pp. 9-20. SMC Press, London 1992.

6. Poetovioi Victorinusról és a latin Apokalipszis-kommentárokhoz:

Victorin de Poetovio premier exégète latin I-II. Paris, Institut d'Études Augustiniennes, 1993

7. Tyconius kommentárjának töredéke:

R. Gryson, „Fragments inédits du commentaire de Tyconius sur l'Apocalypse.” *Revue Bénédictine* 107 (1997): 189–226.

8. Tyconius Jelenések-kommentárjához:

Steinhauser, K.B. *The Apocalypse Commentary of Tyconius*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1987.

9. Tyconius és Ágoston Apokalipszis-értelmezéseinek kapcsolatáról:

Harvey, Paul. B. „Approaching the Apocalypse: Augustine, Tyconius, and John's Revelation. = *History, Apocalypse, and the Secular Imagination. New Essays on Augustine's City of God*. 133-151. M. Vessey, K. Pollmann, A.D. Fitzgerald (eds). Philosophy Documentation Center, Augustinian Studies, Bowling Green State University, 1999.